

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 2(6) шілде-қыркүйек 2016
ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
**ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ
журнал**

2016, № 2(6)

EDU.E-HISTORY.KZ
электронный научный журнал

ISSN 2710-3994

EDU.E-HISTORY.KZ
electronic scientific journal

2016, № 2(6)

Құрылтайшы:

Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы

Редакциялық алқа:

Р. Абдуллаев (Өзбекстан), Н. Аблажей (Ресей), Б. Аяған, М. Әбусейітова, С. Әжіғали,
Н. Әлімбаев, Б. Байтанаев, Қ. Жұмағұлов, Ғ. Кенжебаев, Б. Көмеков,
Мансура-Хайдар (Үндістан), Р. Масов (Тәжікстан), Ә. Мұқтар, В. Плоских (Қырғызстан),
Ю. Петров (Ресей), О. Смағұлов, Сон Ен Хун (Оңтүстік Корея), Е. Сыдықов,
У. Фиерман (АҚШ), А. Чубарьян (Ресей)

Жауапты редактор:

З. Төленова

Редактор:

Р. Көбеев

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ.,
Шевченко көшесі, 28,
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Edu.e-history.kz»
электрондық ғылыми журналының редакциясы
Телефон: +7(727)272-47-59
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жай: <https://edu.e-history.kz/>

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген.
Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 4 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Учредитель и издатель:

РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор

Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Р. Абдуллаев (Узбекистан), Н. Аблажей (Россия), Б. Аяган, М. Абусейтова, С. Ажигали,
Н. Алимбай, Б. Байтанаев, К. Жумагулов, Г. Кенжебаев, Б. Комеков,
Мансура-Хайдар (Индия), Р. Масов (Таджикистан), А. Муктар, В. Плоских (Кыргызстан),
Ю. Петров (Россия), О. Смагулов, Сон Ён Хун (Южная Корея), Е. Сыдыков,
У. Фиерман (США), А. Чубарьян (Россия)

Ответственный редактор:

З. Толенова

Редактор:

Р. Кубеев

Адрес редакции:

050010, Республика Казахстан,
г. Алматы,
ул. Шевченко, 28.

Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова,
«Edu.e-history.kz»

Редакция электронного научного журнала

Телефон: +7(727)272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz/>

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации: № 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 4 раза в год (в электронном формате).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходимо обязательно ссылаться на журнал.

Founder and publisher:

RSE on REM "Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology"
of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Editor-in-chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Editorial board:

R. Abdullaev (Uzbekistan), N. Ablazhey (Russia), B. Ayagan, M. Abuseyitova, S. Azhigali,
N. Alimbai, B. Baitanaev, K. Zhumagulov, G. Kenzhebaev, B. Komekov,
Mansura-Khaidar (India), R. Masov (Tajikistan), A. Muktar, V. Ploskikh (Kyrgyzstan),
Y. Petrov (Russia), O. Smagulov, Song Yong Hoon (South Korea), E. Sydykov,
W. Fierman (USA), A. Chubaryan (Russia)

Executive editor:

Z. Tolnova

Editor:

R. Kobeev

Editorial address:

050010, Republic of Kazakhstan,
Almaty,

28 Shevchenko Str.

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology,

«Edu.e-history.kz»

Editorial electronic scientific journal

Phone: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz/>

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the
Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, r
egistration certificate:

No. 14602-ИА dated October 29, 2014. The journal is published 4 times a year (in electronic format).

When re-publishing articles, shooting on microfilm and other copies, it is necessary to refer to the journal.

FTAXP / MPHTI / IRSTI 03.20.
 ЭОЖ / УДК / UDK 355.01 (=512.1) (4)

ENVER PAŞA’NIN YURT DIŞINA ÇIKMASI VE BOLŞEVİKLERLE TEMASA GEÇMESİ

TURLYBEK A.¹, ZHUMATAYEVA D.²

¹Suleyman Demirel Üniversitesi PhD, Okutman E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz
 Tel: +7 775 301 9717

²Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi PhD, Okutman
 E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com Тел: +7 702 325 91 80

Özet. Türk tarihinin en önemli simalarından birisi olan Enver Paşa’nın hayatı iniş ve çıkışlarla dolu olduğunu söylersek galiba yanılmıyoruz. Şüphesiz ki, bazı tarihçilerin kahraman bildikleri, kimilerine göre de Osmanlı Devleti’nin sonunu hazırlayan vatan haini ve karşı devrimci (irticacı ve kıskırtmacı), olarak nitelendirilen “Enver Paşa” yakın dönem Osmanlı Devleti ve Türk Dünyası hatta Dünya tarihinin en tartışılmalı konularını teşkil ettiğini söyleyebiliriz. O günlerde ve günümüzde bile üzerinde araştırma yapan yazarların çoğu Enver Paşa konusunda politik yaklaşım sergilediklerinden dolayı, eksi veya artı bazı doğruları görmekten maalesef uzak kaldığını görmekteyiz. Mesela Türkiye Cumhuriyeti’nde iktidarlar el değiştirdikçe Osmanlı’nın son dönemine dair ilişkiler ve yorum üslupları da değişkenliklerle dolu olduğunu görmekteyiz. Enver Paşa ve ülkesinin İttifak Güçlerle birlikte girdiği Birinci Dünya Savaşı’ı neticesinde yenik düşen devletler listesinden yer alması sonucunda Enver’in yurttan kalmasına imkan bırakmıyor. Fakat şunu özellikle belirtmek gerekiyor ki, Enver Paşa kendi hayatını kurtarmak maksadıyla yurt dışına çıkmadı. Kendisine bırakılırsa savaşı yurt içinde devam ettirerek sonuna kadar şerefle ölmeyi tercih ediyordu. Fakat İttihat ve Terakki ilere gelenlerinin toplantısı sonucunda çıkan karara uyarak mücadelesinin yurt dışında verilmesi üzerinde durmuşlar.

Anahtar Kelime: Enver Paşa, Üçlü İttifak, Bolşevikler, Baku kurultayı.

ЭНУАР ПАШАНЫҢ ЭММИГРАЦИЯ ЖӘНЕ БОЛШЕВИКТЕРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ

Тұрлыбек А.Е.¹, Жұматаева Д.Н.²

¹Сулейман Демирел атындағы Университет E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz
 Тел: +7 775 301 9717

²Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті
 E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com Тел: +7 702 325 91 80

Аңдатпа. Мақалада Энуар пашаның эмиграциялануы және болшевиктермен саяси қарым-қатынасы қарастырылады. Кейбір тарихшылардың пікірі бойынша «тұлға», енді біріне Османлы мемлекетінің бірінші дүниежүзілік соғысқа кіруіне және ыдырауына тікелей себепкер болған «айыпкер, халық жауы» деп танылған. Энуар пашаға тарих бір жақты баға беріп, тиісті насихатталмай келген. Себебі даңқты Энуар паша хақында қарастырған көптеген зерттеушілер оның тұлғалық қасиеті мен саяси қызметіне объективті баға бермеген. Осман мемлекетінің Үштік Одаққа кіре отырып, І-ші Дүниежүзілік соғыста жеңілуі, пашаның иммиграцияға кетуіне және болшевиктермен қарым-қатынас жасауына себеп болды. Бірақ Энуар Паша елден жеке басын құтқарып қалу мақсатында емес, Бірлік және Даму партиясының съезінде қабылданған шешімге сәйкес өз күресін шетелде жалғастыруды көздеді.

Түйін сөздер: Энуар паша, Османлы мемлекеті, Үштік Одақ, Большевиктер, Баку съезі.

ЭММИГРАЦИЯ ЭНВЕРА-ПАШИ И ЕГО ОТНОШЕНИЯ С БОЛЬШИВИКАМИ

Тұрлыбек А.Е.¹, Жұматаева Д.Н.²

¹Университет имени Сулеймана Демиреля PhD, старший преподаватель
E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz Тел: +7 775 301 9717

²Международного казахско-турецкого университета имени Х.А. Яссави
PhD, старший преподаватель E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com Тел: +7 702 325 91 80

Аннотация. В данной статье рассматривается вопрос эмиграции и политических отношений Энвера Паши с большевиками. Некоторые историки утверждают, что он был «героо-защитником», а другие, наоборот, упоминают о нем, как о «враге народа», обвиняемого в развале Османской империи и вхождении империи в Первую мировую войну. История трактует деятельность Энвера-паши односторонне, отсутствует должное внимание к проблеме. Многие исследователи, которые рассматривали данную проблематику дали не объективную оценку личностному качеству и политической деятельности Энвера-паши. Вхождение страны в Тройственный союз, участие в Первой Мировой войне и ее последующее поражение заставило пашу эмигрировать и вести взаимоотношения с большевиками. Однако следует отметить, что Энвер-паша выехал из страны не для собственного спасения, а для продолжения борьбы за свою Родину. В дальнейшем он смирился с решением, принятом на съезде Партии единства и развития и решил продолжать свою борьбу за рубежом.

Ключевые слова: Энвер-паша, Османское государство, Тройственный Союз, большевики, Бакинский съезд.

IMMIGRATION OF ENVER PASHA AND HIS RELATION WITH BOLSHEVIKS

Turlybek A.¹, Zhumatayeva D.²

¹Suleyman Demeirel University PhD, Senior Lecture E-mail: aslan.turlybek@sdu.edu.kz
Tel: +7 775 301 9717

²International Kazakh-Turkish University named after Hoca Ahmet Yasavi PhD, Senior Lecture
E-mail: dinarazhumatayeva@gmail.com Тел: +7 702 325 91 80

Abstract. This article examines the issue of immigration of Enver Pasha and his political relations with the Bolsheviks. Some historians claim that he was a "hero-protector", while others, on the contrary, mention him as the "enemy of the people", who was responsible for the collapse of the Ottoman State and its entry into the First World War. The matter is that historians study the activities of Enver Pasha with bias, without proper attention to the problem. Many researchers, who studied him does not give an objective assessment of the personal qualities and political activities of Enver Pasha. The entry of the country in the Triple Alliance, participation in the First World War and its subsequent defeat forced Pasha to emigrate and maintain the relationship with the Bolsheviks. However, it should be noted that Enver Pasha left the country not for his own salvation, but to continue the fight for his country. Later, he accepted the decision taken at the Congress of the Party Unity and Progress and decided to continue his struggle abroad.

Keywords: Enver Pasha, the Ottoman State, the Triple Alliance, Bolsheviks, Baku Congress.

Enver Paşa'nın Moskova'ya Ulaşma Teşebbüsleri

Enver Paşa hem de Hans von Seeckt gelecekteki siyasi sahneyi pragmatik olarak görmüşler ve her iki tarafın ortak çıkarları uyuşturduğundan Enver Paşa'nın Rusya yolculuğu kesinleşmişti. Almanya – Rusya arası demiryolu kapalı olduğundan Enver Paşa, Alman asker dostlarının yardımıyla ve uçakla Moskova'ya gitmeye karar verdi. Ancak Moskova'ya, Nisan 1919 ve Mart 1920 tarihleri arasında gerçekleştiren uçak yolculukları başarısız olmuştu. İlk denemesinde bindirildiği junkers uçağı Alman topraklarında iken, işgal kuvvetleri tarafından zorunlu inişe geçtiğinde Enver mucizevi bir kaçış gerçekleştirmiştir [1, s. 24]. İkincisinde Ekim 1919 başında Enver Paşa Moskova'ya gitmek için bütün hazırlıklarını tamamlayarak yanına Doktor Bahaettin Şakir'i yanına alarak, özel bir uçakla Almanya'dan havalandı [2, s. 24]. Ancak bu yolculuğu o kadar da kolay olmadı. Kötü hava şartları ve karanlıkta pilot yolunu şaşırarak Rus arazisi sanarak, Letonya'nın Kovno yakınlarında bir yere inmişti [3, s. 77].

O sırada müttefikler bütün o havaliyi işgal etmekte olduklarından, yerli hükümet, bu uçak yolcularını alıkoymuş ve kim olduklarını ve yolculuklarının sebebini araştırmıştır. Eşi Naciye Sultan'ın da anlattığına göre, buradaki müttefik kontrol kuvvetleri, durumlarından şüphelenerek araştırmaya girişmiştir. Doktor Bahaettin Şakir, Osmanlı Kızılay'ı tarafından Rusya'da bulunan hasta Türk esirlerini tedaviye görevli olduğunu iddia etmiştir. Mehmet Ali Sami takma adını kullanan Enver Paşa'da, Kızılay'a mensup bir hastabakıcı olduğunu ve kendisinin Bulgar uyruklu olduğunu da söylemiştir [4, s. 516]. Fakat Enver Paşa'nın bu kıvrımını müttefik askerlere inandıramaz. O sırada bir Alman subayı olan Fisher, Paşa'yı görünce tanımış ve durumu kavramıştır, ama sesini çıkarmaz. “Enver Paşa'nın şahsiyetindeki asil nezaket, güzel görünüş ve onun dikkati çeken siması, sıradan bir memur olmadığını” ortaya koyar ve Bahettin Şakir'le birlikte ikisin ajan olmak zannıyla gözaltına aldılar [5, s. 400]. Ali Bey Kovno hapisanesinde resim yaparak geçimlerini sağlar. Letonya Devlet Başkanı, bu hava yolcularının hikâyesini, o zamanlar Paris'te toplanan Barış Konferansı'na yazdı. Konferansa başkanlık eden Fransa Başbakanı Klemanso, fotoğraflarının gönderilmesini isteyince, çıkarılan fotoğrafları ile alınan ifadeleri Paris'e gönderilerek cevabı beklenmeye başlandı. Bu sırada Fisher, durumdan Alman istihbaratını haberdar eder ve Paşa'yı hapisaneden kaçırmaya karar verirler. Bunu kendisine duyurmak için de, “Mahpus bulunduğu hücrenin önünde sarhoş taklidi yaparak ve Almanca şarkılar söyleyerek dolaşmaya başlamışlar. Kendisini kaçırmak istediklerini, bir uçak hazırladıklarını, hapisten çıkabilmenin çarelerini, velhasıl bütün planlarını şarkı halinde söylemiştir”.

Enver Paşa ve Bahaettin Şakir, silahlı bir bekçinin gözetimi altında, hava almak ve gezinmek üzere her gün kıra çıkıyorlardı. Bekledikleri gün geldiğinde, her zamanki gibi gezinmeye çıktılar. Uçağın ineceği alan doğru yöneldiler. Fakat uçağın gelmesi bir hayli gecikti. O kadar ki, gelmesinden tam ümitleri kesilip dönecekleri sırada yüksekte gelen motor sesi üzerine ağırdan aldılar. Enver Paşa amcası Halil Paşa'ya bu kaçışı şöyle anlatır; “O gün yanımda silahlı bir nöbetçi bulunduğu halde meydan civarında dolaşıyordum ve Alman tayyeresi meydana indi. Nöbetçi telaşlanmıştı” diyor. Bekçi de beraberlerinde olduğu halde, üçü birlikte uçağa doğru koştu. Yaklaştıklarında uçakta makineli tüfek taşıyan bir asker gördüler. Enver Paşa nöbetçinin elinden silahı alarak ona doğru doğrultuyor ve arkadaşı ile uçağa atladılar [2, s. 25].

Böylece Enver Paşa tekrar Berlin'e döndü. Bu sırada Paris'e gönderilen Kovna'dan kaçanların Enver Paşa ve arkadaşı olduğu Batı gazetelerinde açıklanır. Berlin'e gelen Enver Paşa, Alman hapisanesinden kurtardıkları K.Radek'le birlikte tekrar Moskova'ya gitmek için karar verir. Hareketi yine Binbaşı Seeckt düzenledi. Fakat Radek, bir izin meselesinden vaktinde gelemeyince ve Enver Paşa tek başına hareket eder. 31 Aralık 1919'da hareketinden on dakika sonra uçak bir evin bahçesine düşer [1, s. 24]. Enver Paşa yine mucize kurtulur. Enver Paşa dördüncü uçuşunu tek başına yapar ve 23 Şubat 1920'de yine uçak düşer ve yine kurtulur. 10 Mart 1920 tarihli kardeşi Kamil'e mektubunda, “Salı günü Rusya'ya müteveccihen hareket ediyorum. İnşallah bu defa afiyetle varırım. Evvelce de yazdığım gibi orada her şeyi sağlam bir şekilde soktuktan sonra eğer karar verirseniz gelirsiniz” diyor ve devamında niyetlerinden bahsediyor; “Ben Moskova'ya giderek Kuzey ve Güney Kafkasya ile Türkistanlıların müstakil olması şartıyla, hatta icabında Sovyet Hükümeti ile bir sulh veya ittifak yapmak üzere

anlaşmalara çalışacağım. Mamafih bütün bunlar bir fikirdir. Moskova’da vaziyete göre ayrıca onlarla temasa geleceğim” [6, s. 73].

Paşa sözün ettiği bu beşinci uçuşunu ancak 22 Mart 1920’de gerçekleştirir. Sıradan bir Alman – Musevi komünisti “Bay Atman” kimliği ile yolculuğa çıkar [1, s. 24]. Başarılı kalkışa rağmen bu sefer uçak Estonya üzerine düşer ve Enver Paşa yine sağ salim kurtulur. Fakat yakalanarak hapse atılır. Hapishane yetkilileri Enver Paşa’nın gerçek kimliğini öğrenmek için baskı uygulamaya kalkıştıysa da bir şey öğrenemedi. Takma adı olan Ali’yi kullanan Enver Paşa resim yaparak geçimini sağlar. Herhalde iyi resim yaparak ün salmıştır ki, bir gün hapishane müdürü resim yaptırmak maksadında evine çağırıyor. Ali Bey müdürün evine gittiğinde aşçısının bir Alman kadın olduğunu fark etmiş. Eşi Naciye Sultan şöyle anlatır; “Enver Paşa kadınla Almanca konuşmuş, kendisinin Riga’da mahpus olduğunu, isminin Malessa olduğunu söylemiş ve bütün bu bilgileri Wangenheim’e yazmasını rica etmiş. Kadın, Malessa’nın bir Alman vatandaşı olduğuna inanmış, çünkü Enver Paşa mükemmel Almanca konuşmuş. Almanlar, Malessa’nın gerçek kimliğini biliyorlarmış. Litvanya’dan derhal iadesini istemişler, onu ger almak için pek çok gayret harcamışlar. O sırada Almanya ile Litvanya arasında bir anlaşma olmuş ve Alman vatandaşı sanılan Malessa böylelikle serbest bırakılmış” [5, s. 401]. Enver Paşa 11 Temmuz 1920’de tekrar Berlin’e geldi. Naciye Sultan dediklerine göre “Enver Paşa’nın Almanya’ya geldiği sırada, sırtında hapishane elbiseleri vardı. Durumu perişandı” diyor. Berlin’de toplanan İttihatçılar 22 Temmuz 1920’de uzun bir toplantı yaparak, Moskova’ya gidecek olan Enver’le Cemal Paşalardan gelecek bilgilere göre Talat Paşa’nın da gitmesini kararlaştırdılar. Enver Paşa bu sefer kara yoluyla Moskova’ya gitmeye karar verir ve 4 Ağustos 1920’de hareket eder. Burada Enver Paşa’nın Moskova’ya ulaşmadaki gösterdiği bu enerjik teşebbüsleri herhalde bütün insanların boyundan izlenecek bir durum değildir. Çünkü her kes onu gibi atılğan ve amaçlarına ulaşmada sonuna kadar direnen sağlam biri olduğunu kanıtıyor. Ayrıca dikkat edilecekse bu yolculuğu 4 Ağustos’ta (1920) başlar ve ölümü de 4 Ağustos’ta çileli ömrünü tamamlar (1922). Yani tam iki sene zarfında Enver Paşa oradan buraya koşturup içinde beslediği “Türkistan’ı kurtarmak” ülküsünü gerçekleştirmek istemiştir. Bu yolculuğunda General Seeckt, Rus sınırına kadar Enver Paşa’ya eşlik eder. Enver Paşa, yanında Hayreti, Ziya ve Mısırlı Fuat Beyler olduğu halde kara yolundan, sonra denizden Königsberg’e ve buradan da trenle Rus sınırına gelirler. Rus sınırında Kızıl ordu komutanları tarafından karşılanarak, tren ve otomobille Minsk üzerinden 15 Ağustos 1920’de Moskova’ya varır.

Enver Paşa’nın Moskova’ya Gelişi, İlk Temaslar ve Bolşevik Liderlerin Enver Paşa’dan Beklentileri

Berlin’de verilen karar üzerine, başka bir yolla Moskova’ya hareket eden Cemal Paşa ve arkadaşları, Enver Paşa’nın anlatıldığı nedenlerle gecikşinden dolayı, Moskova’ya odan önce 27 Mayıs 1920’de ulaşırlar [7, s. 76]. Bu sırada Moskova’ya gelmiş olan Halil Paşa ile birlikte, Anadolu’ya yapılacak yardımı sağlamaya çalışmışlar ve bir taraftan bunun teminle beraber, İngiltere’ye karşı hareket etmek üzere, Halil Paşa’nın İran’a, Cemal Paşa’nın da Afganistan’a geçmesi kararlaştırılarak, bu şekilde hareket edilmişti [8, s. 43]. Enver Paşa Moskova’ya gelişini kardeşi Kamil Paşa’ya şu sözleriyle; “İki gözüm Kamil! Nihayet dün öğleden sonra Moskova’ya vardım. Yolda pek rahattı. Burada da pek mükellef bir yer verdiler” demektedir [6, s. 77]. Ayrıca Bolşevik liderlerince de iyi karşılanmış, burada K. Radek, Çiçerin, Zinovyev gibi ünlü komünist liderlerle görüşmüştür [8, s. 43-44]. Bununla birlikte Enver Paşa, Moskova’ya gelişini Cemal Paşa’ya 20 Ağustos 1920 tarihli mektubuyla haber vermektedir; “ayın 15’nde buraya muvasalat ettim. Bu seferki seyahat gayet iyi oldu. Buraya gelir gelmez Karahan, Çiçerin vesaire ile görüştüm” [9, s. 1] demektedir. Bütün kaynaklarda Lenin’le görüştüğü söylene de, 15 Nisan 1920 tarihli Cemal Paşa’ya yazdığı mektupta; “Ben komünist olmadığım için ve benim yüzümden Avrupa’da Bolşeviklere epeyce taarruzlar olduğundan, Lenin’le yüz yüze gelmedik” der [5, s. 403].

Enver Paşa’nın Seeckt’e yazdığı ilk mektupta dikkati çeken nokta, ihtilal hedeflerinin elde edilmesi içi Doğu’nun önemini vurgulayan ikinci Komünist Enternasyonal kongresinden sonra bile, Sovyet aydınları arasındaki strateji ve taktik konusunda bir birlik olmadığını rapor etmesidir. Şubat 1920’de

Enver Paşa arkadaşına şunları söylemiştir; “Bütün madenler Haziran’da hazırlanacak ve Eylül’de ateşlenecektir” demesi herhalde Paşa’nın Doğu halkları Kurultayına katılması için vaktinde geldiği anlaşılmaktadır. Enver Paşa’nın Bolşevik liderler arasındaki görüş birliği olmadığı hakkındaki fikri çok isabetli bir gözlemciliktir. Günümüzde SSCB’nin dağılmasından sonra bir sürü yeni kaynaklar yeniden yazıldı. Bunlara bakarak SSCB liderlerinin birbirlerini kıskançlığı ve görüş ayrılıklarının olduğunu çıplak gözle görebiliyoruz. Mesela günümüzde Rus yayınlarında Stalin ile Troçki arasındaki ve başkalarının aralarındaki geçimsizlik gün yüzüne çıkmaktadır. Ve diyoruz ki, Enver Paşa bu ayrılıkları tam isabetli olarak görebilmiştir. Enver Paşa Moskova’ya geldiği zaman Teşkilat-ı Mahsusa’nın [10, s. 94]^{9*} önde gelen ajanlarından olan ve Omsk’da bulunan Hacı Sami Bey’e telgraf göndermiştir. İyi yetiştirilmiş bir ajan olan Sami Bey, Türkistan ve Çin’deki casusluklarıyla ünlü olup, savaş yıllarında Orta Asya’da ve Hindistan’da saklanarak ömrünü geçirmişti [1, s. 34]. Hacı Sami Bey, Paşa’ya Türkistan hakkında teferruatlı bir bilgi vermiştir. Biz burada Enver Paşa’nın bundan sonraki yıllardaki Türkistan’a gidişine bu bilgiler belki bir rol oynadığını düşünmekteyiz. Enver Paşa’nın Moskova’ya avdet ettiği sıralarda TBMM Hükümetinin tam yetkili temsilcileri, askeri ve mali yardım almak için Moskova’da bulunuyorlardı. Ancak Dışişleri Bakanı Çiçerin, arada bir dostluğun başlatılabilmesi için, Van ve Muş bölgelerinin Ermenilere verilmesini şart koştu. Böylece görüşme tam çıkmaza girdi. Enver Paşa bu tıkanıklığı önlemek için devreye girer ve sonunda anlaşma sağlanır. Ruslar anlaşma gereğince 20 milyon ruble (bir milyon altın para) ve mühimmat ve esliha göndermeye razı olmuştur^{10*}.

Enver Paşa Moskova’dan Mustafa Kemal Paşa’ya yazdığı mektupta, “Kardeşim! Bundan on gün evvel Moskova’ya vasil oldum” diye başlayan satırbaşlarından sonra, başarılarının devam etmesini ve kendisinin de İslam milletleri arasında teşkilat kurup, onların bağımsızlıkları için çalışacağını söyler [11, s. 43]. Bu sebeple 26 Ağustos 1920 tarihli mektubunu Mustafa Kemal Paşa’ya göndermeyi de lüzumlu görüyor. Enver Paşa mektubunda; “Ben İslam muhitinde teşkilat kurarak memleketin halası uğrunda çalışmak maksadıyla buraya geldim. Esasen Ruslar, Komünizm şeklinde olmasa bile, İngiltere aleyhinde ihtilal hareketlerine muavenet etmeyi prensip itibarıyla kabul etmişlerdir. Esasen Ruslar, Komünizm şeklinde olmasa bile, İngiltere aleyhinde ihtilal hareketlerine muavenet etmeyi prensip itibarıyla kabul etmişlerdir” [4, s. 518]. Bununla birlikte Enver Paşa mektubunda, Avrupa hükümetlerinin vaziyetleri hakkında da bilgiler veriyor. Mustafa Kemal ise Enver’e her defasında Pan – İslamizm’in öne getirilmemesini ve Bolşevikler tarafından şüphenin uyandırılmamasını tavsiye etmiştir.

Bolşevikler Enver Paşa’dan neler bekliyordu ve bu nasıl gerçekleşti? Sovyet Rusya önceleri yurt dışına çıkan Enver Paşa ve diğer İttihatçılarla yakından ilişkiler kurdular. Bu işleri çok gizli bir şekilde yürüttüler. Burada Bolşevikler ne kadar işçilerin yanındayız dese bile, kendisinden önce çizilen Çarlık Rusya’nın politikasından uzak düşmediğini fark etmekteyiz. Mesela: Birinci Dünya Savaşı’nda istediklerine ulaşamayan Çarlık Rusya’sı yerini Bolşeviklerin ilan ettikleri Proletarya iktidarına bıraktığında ve devrimin lideri Lenin, “kimsenin bir karış toprağında gözümüz yoktur. Fakat kimseye de toprağımızdan bir karış yer veremeyiz” demek suretiyle yeni devletin politikasını özetlemiştir. Maksatlarının ise “Rus milletinin yaşayış tarzını ıslah edecek bir derecede yükseltmek ve topraklarının istiklalini temin etmek” olduğunu ifade etmişti [12, s. 338].

Lenin 3 Aralık 1917 yılında Sovyet hükümetine Sovyetlerin Dış siyasetiyle ilgili “Rusya ve Doğu Müslümanları” başlığıyla verdiği direktifte, bütün sömürülen ve yarı sömürge altında yaşayan halklarla temasa geçilmesi ve ayrıca Türkiye ile aradaki ilişkilerin biran evvel düzeltilmesi gerektiğini vurguluyordu [13, s. 3]. Bolşevikler ayrıca Rus Çarlığının İstanbul’u ele geçirme ve Osmanlı Devletini parçalama gizli antlaşmalarını, İstanbul’un Müslümanların elinde kalmasını açıkladılar [13, s. 4]. Neden

* I. Dünya Savaşı boyunca, Alman ve Osmanlı görevlileri – ajanlar Afganistan’dan başlayarak, dengeleri kendi yönlerinde değiştirmek üzere Orta Asya, İran ve Kafkaslarda propaganda ve istihbarat faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bu operasyonlar, Teşkilat-ı Mahsusa ya da Umur-u Şarkiye Dairesi adıyla bilinen, Türk istihbarat örgütünün elemanlarıca gerçekleştirilmiştir. Bu teşkilat Enver Paşa tarafından kurulmuştur.

* Aslında bu paralar, Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu’nun Buhara Cumhuriyetine ait 100.000.000 altın rubleyi Türkiye’deki Milli Hükümete yardım olarak verilmesi için Rus hazinesine teslim etmiştir. O günkü racye göre 590.000.000 TL tutan miktarın sadece 11.028.012 TL Türkiye’ye gönderilmiş geri kalanı Bolşevikler tarafından alı koyulmuştur.

bu gizli antlaşmaları yayınladığını da iyi biliyorlardı. Kendilerinin güvenliğini sağlamak ve Türk Paşaları kendi saflarına çekerek veya kendilerine uygun bir politika izlemede kullanmaktı. Sovyetler ayrıca, Enver Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti Harbiye Nazırlığı'ndayken Pan İslam ve Pan Turan siyasetini yürüttüğünü ve bu yüzden İslam âlemi üzerindeki ağırlığını çok iyi bilmekteydiler. Bu ağırlık Doğu Müslümanlarının birliğini sağlayabilir ve İngilizlere karşı ortak bir İslam ittifakının yaratılmasına yardımcı olabilirdi. Birinci, sömürge altında bulunan İslam âlemi ile doğu milletlerine Enver Paşa ve arkadaşları vasıtasıyla istiklâl ve hürriyet vereceğini vaat ederek hem Orta Asya'da ve Hindistan'da İngiliz emperyalizmi ile mücadeleyi temin ve hem de Rusya ülkesinde kurulan Bolşevik rejimini takviye etmekte. Diğerleri ise, Enver Paşa ve arkadaşlarının Türk ordusunun takviye maksadıyla Anadolu'ya götürecekleri Azerbaycan piyadeleri ile Kafkas süvarilerinin arkasında Üçüncü Enternasyonale bağlı ve kendilerinin vücuda getirdikleri Türk Komünist Partisi'nin teşkilatını Anadolu'ya sokmaktı. Ankara hükümeti ile Enver Paşa taraftarları arasında çıkması muhtemel ihtilaftan faydalanmak, Anadolu'da da Kafkaslar da ve Ukrayna'da olduğu gibi bir Türk Şûralar hükümeti kurmaktı. Bu hükümet tabiatıyla Bolşeviklerin nüfuzu altına girmesini sağlamaktır. Böylelikle Anadolu'nun milli mukavemetini İngiliz emperyalizmine ve bütün Avrupalılara karşı kendi kozu gibi kullanacak ve gösterecekti [14, s. 159].

Fakat Enver Paşa ve arkadaşları, Rus Sovyet hükümeti ile çok iyi niyetle anlaşmak isterlerken, onların gizli maksatlarını ilk anda anlayamamışlardı. Bununla beraber İslam âlemindeki ve Şark milletleri üzerindeki şöhretlerine ve Alman askeri erkânından bazılarının dostluğuna güvenerek ve o tarihlerde dünyaya hâkim olmak isteyen İngiliz emperyalizmine karşı Ruslardan istifade ederek bir cihat açmayı düşünmüşlerdi. Böylece ana vatana hizmet edeceklerine inanıyorlardı. Eylül 1920'de Bolşevikler Rusya'da vaziyete hâkim olmuşlardı. Böylece ortaya şu tablo çıkmaktadır. Bolşevikler, Enver Paşa ve Anadolu'da Milli mücadeleye başlatılan Mustafa Kemal Paşa'yı da kendi emelleri için kullandıkları aşikârdır. Bolşevikler Enver'i bir süre oyalayıp, onu Ankara'ya karşı üstü kapalı bir tehdit gibi kullanmışlardır [15, s. 236].

Ayrıca Bolşeviklerin asıl niyetlerini belirten ve bunun Bolşeviklerin başı olan Lenin'in ağzından çıkan şu mektup tüyleri ürperten türdendir; "Lenin'in 22 Nisan 1921 yılında Enver Paşayla ilgili Çiçerin'e yazdığı mektubundan anlayabiliyoruz ki, Enver Paşa'nın Merkezi Avrupa, Mısır, Cezayir, Fas ve başka ülkelerde otoritesi çok büyüktür. Yalnız bunların bahsi geçen ve başka ülkelerde kendi politikaların yürütebilmesi için paraya ihtiyaçları vardır. Ancak bu işleri yapabilmeleri için yıllık on beş bin lira gereklidir onlara ve bizce bu para çok büyük miktar değildir. Şunu asla unutmamak gerekiyor ki, onların çeşitli bölgelerde ilişkileri mevcuttur. Kemalistler de ise bu yoktur. Bu yüzden kendi çıkarlarımız için biz her iki tarafla ilişkilerimizi sürdürmemiz gereklidir. Aslında Enver Paşa'nın emperyalist olduğunu biliyoruz. Fakat Enver Paşa ve beraberindekilerin, Mustafa Kemal Paşa'ya göre bizim yürüttüğümüz politikayı daha iyi anlayan tiptendir. Bu yüzden emellerimizin gerçekleşmesi açısından ne pahasına olursa olsun onlarla aradaki ilişkileri sürdürmek lazım" [16, s. 5] diyordu.

Bu mektubu bir cümlede özetlese, Lenin'in kendisinin Bolşevik adıyla yeni bir emperyalist olduğunu vurgulamaktadır. Lenin'in 20 Ağustos 1920 tarihli Çiçerin'e yazdığı mektubunda ise; "Yoldaş Çiçerin! Sizin de gördüğünüz gibi Enver Paşa geldi ve temaslara başladı. Troçki yarın onunla görüşecek ve ne konuşması gerektiğini kendisine söyledim^{11*}. Enver Paşa kiminle görüşse ona her türlü yardımın (parasal ve silah) yapılacağını söyleyin. Eğer anlaşma teşebbüsümüz umduğumuz gibi olmazsa, baştan savurun, s... gitsin" [17, s. 1]. Biz buradan şöyle bir kanıt çıkarabiliyoruz ki, dünyaya sadece ezilen halkların kurtarıcısı olarak gözüken Sovyet Rusya'nın kuruluş yıllarından başlayarak bu nüfuzlu insanlar sayesinde eski Rus Çarlığı'nın politikasını devam ettirmek istediğini söyleyebiliriz. Böylece başlangıçta Sovyet Rusya Karadeniz, Boğazlar, Anadolu, Doğu Akdeniz ve Kuzey Afrika'yla ilgili gizli planlarını da hep saklı tuttıklarını öne sürebiliriz. Bununla birlikte Mustafa Kemal'in Bolşeviklerden, Enver Paşa'ya önceden aralarında geçen anlaşmanın iptalini ve mal ve silah gibi yardımlarının verilmemesini istemiştir. Bolşevikler bu isteği tarihi bir fırsat bilerek Enver Paşa'ya verdikleri bütün vaatlerinde

* Maalesef biz Lenin'in Troçki'ye ne söylediğini bilmiyoruz. Mektubunda bundan bahsetmemiş.

vazgeçti. Ruslar, Paşa'yı sadece kendi politikalarına uygun şekilde kullanmak ve İngilizlere karşı bir koz olarak kullandılar. Ayrıca kendilerinin dediği gibi Rusya sınırında yaşayan Müslümanların, Enver Paşa prestijinden ürkererek onun tarafına çıkmasından da hep şüphelenmişlerdi.

Doğu Halkları Kurultayı (1 – 8 Eylül 1920) ve Enver Paşa

1920 yazına doğru Rusya içerisinde durumu tamamen hâkim olamaya başlayan Bolşevikler için artık dış dünyaya da inkılabı ihraç etme zamanı gelmişti. Bu nedenle Bolşevikler propaganda ve teşkilatlanmalarını Batı ülkeleri ve Doğu ülkelerine yönlendirme çabasına girişeceklerdi [18, s. 23]. Ancak Batı ile Doğu'nun yapısı birbirinden çok farklı idi. Dünya pazarlarına hâkim ve sanayileşmiş olan Batı'da büyük bir işçi kadrosu vardı. Fakat Doğu'da ise bu yoktu. Yani burada ne sanayi, ne proletarya, ne sendika, ne parti, ne örgüt vardı [4, s. 541]. Böyle bir girişimle Sovyetler, Batılı devletlerin en zayıf oldukları, Doğu'dan gelecek tehditlerle onları korkutmayı ve Batı'ya karşı Doğu dünyasını kendisine sözde müttefik yapmayı düşünüyordu. Kurultaya kırka yakın ulusun veya halkın temsilcileri katılarak soygunsuz, sömürsüz, yalansız bir dünya yaratmanın hayaliyle toplanmışlardı [19, s. 15].

1 – 8 Eylül 1920 tarihleri arasında başlayıp sonuçlandırılan “Doğu Halkları Kurultayı”, esaret altında bulunan tüm uluslar için kurtuluş umudu olması açısından o tarihlerde çok önemli bir konuma sahipti. Bunu iyi bilen Bolşevikler bütün gücüyle kurultaya önem vererek gizli programlarını gerçekleştirmek istiyorlardı. Böyle bir kurultayı düzenlemekte Sovyetler neyi amaçlıyorlardı? Cebesoy “Moskova Hatıraları” adlı eserinde, Komünist Enternasyonal'in Doğu Halkları Kurultayı'nı çağırarak neleri amaçladığını şu şekilde özetlemektedir.

“ Cepheden ve garp hudutlarından Avrupa'ya sirayet ettirilemeyen inkılâp hareketlerini Şark'tan ve müstemlekelerden sokmak.

“ Üçüncü Enternasyonal'in İkinci Enternasyonal'e mukabil köylü ve amale hukukunu tanıdığını cihana ilan etmek.

“ Şark Milletlerinin kendileriyle beraber olduğunu Avrupalılara göstermek.

“ Şark Milletlerini İhtilal'a, kıyama davet veya mecbur etmek.

“ Enver Paşa ve arkadaşlarının kendileriyle müşterek çalıştığını göstererek, İslam Milletleri arasında emniyet ve nüfuz kazanmak.

“ İnkılâpçı Türkiye'nin kendileriyle dost ve siyasetlerine zahir olduğunu İslam âlemine göstermek suretiyle Türkiye'nin İslam âlemi üzerindeki nüfuzundan faydalanarak Avrupalıların aleyhine ihtilaller çıkartılmasını teşvik, mazlum ve mağdurlara yardım maskesi altında İslam memleketlerine hulul ve nüfuz etmektir [14, s. 32].

Sovyet liderleri Doğu'daki hedef ve amaçları için Enver Paşa'yı çok iyi bir araç olarak düşünmekteydiler. Bu nedenle Sovyet Doğu politikasında Enver Paşa'dan istifade etmek planını devreye soktular. Bunun için Bakü'de yapılacak Doğu Halkları Kurultayı'na Enver Paşa'nın da katılmasını uygun görmüşlerdi. Enver Paşa'nın güvenilir olma sebebi, Müslümanlar arasındaki hatırı sayılır saygınlığının [20, s. 45] olması ve Sovyet Rusya'nın da korkunç rakibi ve baş düşmanı İngiltere'ye karşı intikam almak isteğiydi. İşte bu amaçla Üçüncü Enternasyonal'in önde gelenleri, Enver Paşa'yı yanlarına alarak, 26 Ağustos 1920 tarihinde Moskova'dan hareket ederek Bakü'ye gelmişlerdi.

Enver Paşa Bakü'ye geleceğinden Cemal Paşa'ya da bildirmiş; “Ben de birkaç güne kadar Bakü'de vaki olacak olan İslam kongresine gidiyorum” [21, s. 3] demekteydi. Bakü'de Müslüman – Türk ahali tarafından Enver Paşa büyük bir coşku ile karşılandı. Azerbaycan Sovyet Hükümeti ise Enver Paşa'ya soğuk davranmaya çaba gösterdi [22, s. 249]. 1 Eylül 1920'de Bakü'de Doğu Halkları Kurultayı açılır, dünyanın birçok yerinden ve Türkiye'den de delegeler gelmiştir. Moskova'dan bulunan Türk heyetinden Dr. İbrahim Tali Bey (Öngören), Büyük Millet Meclisi adına Müşahitti. Yine Merkezin izniyle, Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden bir heyeti, Kazım Karabekir Bakü'ye yollamıştı. Bu heyetlerden başka Meşrutiyet devri İstanbul aydınlarından ve İttihat ve Terakki'ye muhalif yazarlardan, “İfham” gazetesi başyazarı Mustafa Suphi ve Bakü'de bulunan arkadaşlarından bir grup, Kurultaya “Türkiye Komünist Partisi” adına katılmışlardı. Gelen bu delegeler ve bazı komünistler, Enver Paşa'nın Bakü'ye gelmesini hoş karşılanmıyor ve bunu da ilerleyen kurultay esnasında açıkça gösteriyorlar. Kendilerince komünist

geçinen Ahmet Cevdet Emre gibiler Enver Paşa hakkında, Sovyet konsolosuna onun değersiz bir asker olduğunu ve Türk Orduları'nın yenilgiden yenilgiye sürükleyen bir şahsiyet olarak tanımlar. Tabii burada kendisini ne m... olduğunu kendi diliyle anlatırsak, "Bakü teşkilat dairesine bir akşamüstü enli boylu iri yarı ve güler yüzlü yirmi beş yaşlarında bir sarışın bir Hollanda güzeli yanıma gelmişti diyor. Türkiye'yi nasıl gidebileceğini, nasıl bir yardımcıyla iş görebileceğini sordu. Bütün bunlar enteresan konuşma zeminleri idi, buradan daha samimi görüşmelere geçtik ve pazardan almış olduğum balığı beraber pişirdik, votka ile beraber içtik ve geceyi bir yatakta geçirdik" demektedir [23, s. 117].

Kendisi hakkında böyle bir iftiharla itiraflarda bulunan bu cambazın ne kadar insan ve memleketini sevdiğini anlayabiliriz. Ve ayrıca Türkiye'nin başına gelen tüm felaketler böyle sarışın casuslardan gelmiştir. Kendini bilmeyen bu tipler sayesinde hemen kendilerin onlarla yatakta buluverirler. Acı olsa da söylemem gerekiyor ki, biz burada şu dersi çıkarıyoruz, "Sen ve senin gibi o konuşan bütün sürüleriniz bir araya gelse bile", Enver'in bütün yaptıklarının yüzde birisini yapamıyorsunuz. Enver Paşa kurultaya Fas, Tunus, Cezayir ve Trablusgarp İnkılâpçıların temsilen katılmıştı [4, s. 542]. Bu arada Sovyet liderlerinin Enver Paşa'ya çok önem verdiklerine dair haberler yayılmakta idi. Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya kendisinin Azerbaycan'a yola çıktığını ve burada memleket için faydalı olmaya ve bir ordu teşekkül edeceğinden bahsediyordu [24, s. 24]. Bu aşamada ise, Büyük Millet Meclisi'nin Enver Paşa'ya karşı tavır almaktansa, ondan faydalanmak yoluna gittiğini görmekteyiz. Enver Paşa kurultay öncesinden Bakü'ye geleceğini bildirdiğinden 7 Eylül 1920 tarihinde oldukça samimi bir mektup yazarak, Bakü Kurultay'ında Türkiye'nin ne beklediği, kendisinden ne yönde çalışmalar yapmasının arzu edildiği hakkında bilgiler vermiş ve kendilerinin yardımlarını esirgememesini istemiştir. Kazım Karabekir, Enver Paşa'ya gönderdiği bu mektupta, Enver Paşa'dan, Bakü Kurultay'ında Doğu yolunun açılması, Doğu ile irtibatın sağlanması, Ermeni meselesinin milli menfaatler doğrultusunda halli ve Doğu'da sulh ve sükûnetin kurulması yolunda çalışmalar yapmasını arzu edildiğini belirtmektedir [22, s. 253].

Fakat bu mektubun yazılış tarihine dikkatle bakarsak Kurultay'ın son oturumu ve 8 Eylül'de Kurultayın törenle kapandığı bilmekteyiz. Bu yüzden bu mektubun büyük ihtimal Enver Paşa'ya ulaşmadığını düşünüyoruz. Enver Paşa'nın içeriye salona girdiğinde delegeler tarafından coşkulu tezahüratla karşılanmıştır ve İbrahim Tali Bey'le aynı locada oturmuştur. Fakat bazı Türk Komünist Parti delegelerince protesto edilmiş. Ama bu uzun sürmedi. Çünkü Enver Paşa, Bakü'ye Bolşevik liderlerle birlikte gelmişti. Yinede bazı konuşmacılar, Enver Paşa Türkiye'sinin "emperyalist" siyasetini dile getirmekten geri durmadığı aşikârdır. Örneğin, 2 Eylül tarihli kurultayın ikinci oturumunda söz alan Bunyatov, 1918 senesindeki Osmanlı Devleti'nin Kafkaslarda yaptığı hareketlerini eleştirerek "Enver Paşa Türkiye'si, Azerbaycan'ı Rus emperyalizminden kurtarmaya geliyor" şeklindeki değerlendirmelerin doğru olmadığını, tam bir yalan olduğunu dile getirmiştir.

Enver Paşa'nın 1918'de Kafkas İslam Ordusu'nu kurarak Bakü'yü alması ve yerli Musavat Partisiyle yakından ilişkilere girmesi, Bunyatov gibi komünistler tarafından hiç hoş görünmüyordu. Bazı kimseler tarafından saygısızca davranışlara rağmen Enver Paşa'nın Müslüman ülkelerden gelen delegeler ve yerli halkın ona gösterdiği aşırı ilgiye gölge düşüremezler. Bolşevikler, kalabalık silahlı Müslümanların Bakü'ye hareketlerini bir dereceye kadar normal karşılamış ancak Enver Paşa'nın oldukça saygınlığı, Sovyetlere karşı bir darbe teşebbüsünde bulunur korkusuna yol açtığı da bilinmektedir [1, s. 33]. Tabiatıyla Enver Paşa'ya yapılan bu ilgi Sovyet liderlerini de huzursuz etmiştir ve Paşa'yı kendi kontrolleri altında tutmaya özel önem vermişlerdir. Kurultay sonrası Enver Paşa'nın Bakü'de bırakılmayarak Moskova'ya götürülmesi bunu açıkça bir delildir. Diğer taraftan da Sovyetlerin Türkiye politikasında Enver Paşa çok daha önemliydi ve asıl bu açıdan elde tutulmalıydı. Bazı yazarlar tarafından, Bakü Kurultayında, komünist vekillerin çoğunluğu ve özellikle Müslüman olmayanlar tarafından Enver Paşa'ya pek itibar edilmediğini ve ileriki siyasi işler için ona platform teklif edilmediğini, bu durumun Enver Paşa'nın Bolşevik destekleyicileri olan Zinovyev ve Radek'in amaçlarının tamamıyla başarısız olduğunu gösterdiği kaydedilmektedir [1, s. 39]. Kurultayda Enver Paşa'ya karşı tepkilerin olduğu bir gerçektir. Ancak Komintern liderlerinin desteğindeki Enver Paşa'ya

karşı aleyhte davranışlar sınırlı kaldığı gibi, asıl bu davranışlar içerisinde olan bir takım komünistlerin, Kurultay sonrasında görev verilmemesi onların gözden düştüğünü de göstermektedir. Enver Paşa tarafından bilinen Bahaeddin Şakir'in Kurultay sonrası oluşturulan Propaganda ve Hareket Sovyet'ine (Şark Şurası) seçilmesi, kurultay günlerinde Enver Paşa'ya en etkili tepkiyi gösteren Mustafa Suphi'nin gözden düşmesi ve bu Sovyet içerisine alınmaması bunun en açık delilidir [22, s. 257]. Enver Paşa, kurultayın 4 Eylül tarihli, akşam sekizde başlayan son oturuma katıldı ve bu oturumda Paşa'nın bildirisi okundu. Burada Enver Paşa'nın nutkunun kendisi veya bir başkasını okuduğuna dair çeşitli görüşler vardır.

Enver Paşa bu metni kendi okumamış, yani konuşmayı kendi yapmamıştır. “Stenografik tutanaklarına göre, Kongre Prezidyumu Enver Paşa'nın konuşmayı bizzat yapmasına önce izin vermiş, fakat sonra delegelerin çoğunun ona karşı hasmane ilişkilerini dikkate alarak konuşmasının yazılı olarak sunulmasını önermiş ve bu öneri kabul edilmiştir” [25, s. 45]. Enver Paşa'nın Bildirisi'nden birkaç örnek verirsek; “Yoldaşlar! Kendi ve arkadaşlarım adına, Emperyalist ve kapitalistlere savaştan bizlerin Bakü'de böyle büyük ve heyecanlı bir meclis halinde toplanmamıza imkân hazırladığından dolayı Üçüncü Enternasyonale ve onun başkanına teşekkür ederim” [19, s. 149]. Nutkun bir başka yerinde diyor ki, izi doğrudan doğruya boğazlamak ve mahvetmek isteyen Rusya ve İngiltere emperyalizmine karşı; “Yalnız hayatımızı bağışlamaya razı olan Almanlardan yana harp ettik. Fakat biz her vakit Emperyalizm aleyhinde bulduk. Alman emperyalizmi de bizden kendi mektubuna göre istifade etmek istemiş olabilir. Fakat biz istiklalimizi muhafazadan başka bir hedef takip etmedik [14, s. 26]. Yoldaşlar! Cihan savaşında bizim yenildiğimizi biliyorsunuz. Fakat mağluplar ve mağdurlar muharebesi nazariyle ben bizi yenilmiş saymıyorum. Çünkü Türkiye, istila doymaz Çarlık Rusya'nın yıkılıp kavrulmasını hazırlayan amillerden biri oldu. Böylece biz Çanakkale'yi kapatmakla dünyayı yutmaya niyetli Çarlığın önemli çöküş sebeplerinden biri olduk” [1, s. 283].

Enver Paşa, milletler meselesinde demokratik olmayı öğütlemektedir; “Arkadaşlar biz halkın arzusunun dinlediğimize göre, onu da kararını vermekte serbest bırakmak tarafındayız. Biz, bizi isteyenle birlikte yaşar, birlikte ölürüz. İstemeyen halkın da kendi işini kendisinin düzmesi taraftarıyız. İşte bizim milletler hakkındaki nokta-i nazarımız bu” [26, s. 21]. Paşa'nın aynı zamanda Türkistan Türklerini düşünerek bunları söylediği açıktır. Şöyle devam ediyor. Buraya gelmekten maksadım, arkadaşlarımla karar verdiğim veçhile, “Türkiye ve bütün Şark İslam âleminin düşmanı canı olan Avrupa emperyalizmine, hassaten İngilizlere karşı, onların mahvına kadar devam edecek mücadelemizde, Sovyet ve komünist âlemiyle tevhide-i mesai etmektir”. İngilizler bazı İslam milletlerine istiklal vererek onları yanlarına çekmeye çalışıyor, Sovyetlerde Türkistan Müslümanları için aynı siyaseti uygularsa, “müşterek çalışmamızda başarılı oluruz”. Azerbaycan ve Dağıstan gibi ülkelerin bağımsızlıkları verilmeden, İngiltere aleyhinde çalışmak zor olur. Bu ülkelerin halkları serbest bırakılmalı, eğer katılacaklarsa Sovyetlere kendi rıza ve kararları ile katılmalarıdır.

Üçüncü Enternasyonalin halklara tanıdığı hak ve özgürlükler fiilen tanınmalıdır. Komünizm süngü ile bu ülkelere sokulmamalı, “bu memleketlerde halkın ekseriyetine dayanan demokrat teşkilatlarla işbirliği edilmelidir... Biz, Müslüman âleminde ancak Müslüman olarak çalışıldığında onların düşmanlarımız aleyhinde sevk olunacakları fikrinde ve terakkiye doğru ilerleyebilecekleri kanaatinde olduğumuzdan bu suretle çalışmamızın, başka surette telakki edilmesi” gerekir. Enver Paşa'nın Bakü'de kaldığı süreçte Türk aydınlarıyla görüşmelerinden Bolşevikler tedirgin olmuş ve Paşa'nın Moskova'ya dönmesi için telkinde bulunmuşlardır. Fakat Enver Paşa'nın Moskova'ya dönüşü o kadar kolay olmamıştır. Tren yolunun Beyaz askerler tarafından tahrip edilmesi ve temizlenmesi yirmi dört saat almıştır. 11 Eylül'de Noraskaya istasyonundan ancak hareket eden tren 12 Eylül'de Rostov'a varmıştır. 15 Eylül sabahına kadar üç gün kat ettikten Moskova'ya ulaşmıştır [27, s. 50].

Sonuç

Enver Paşa'nın hayatına baktığımızda ömrünün tamamına yakını hep çileli geçtiğini görmekteyiz. Fakat tarihin bunca cilvesinde Enver Paşa'nın hayatta ayakta kalma olan mücadelesi daima dinç, enerjik ve amacına ulaşmakta olan inancından geçmekte olduğunu anlamaktayız. Enver Paşa Bakü Kurultayı

sonucundan oldukça memnun kaldığını 29 Ekim 1920 tarihli Mustafa Kemal Paşa'ya gönderen mektubundan anlaşılmaktadır. Mektubunda “Kongrede komünist olsun olmasın bilcümle Müslüman murahhaslarla görüştüm ki, bunlar Türkistan, Afganistan Kırgız ve Dağıstan, Kafkas ve Çerkez gibi, bilumum Şark memleketlerine ait idi. Bunların müttefikin Türkiye'ye ve Türklere karşı tarif edilemeyecek derecede pek büyük bir muhabbetle ve kati rabitalarla merbut olduklarını hissiyat ve bazen tezahürat ile gösterdiler. Benim anladığıma göre İslam'da bir intibah-i umumi neticesi olarak, Türkiye'ye karşı vaki olacak her zararın neticede kendilerine daha büyük mikyasta teveccüh edeceği kanaati hâsıl olmuştur” diyordu.

Enver Paşa Türkçülük aynı zamanda İslamcılık akımlarını politika gereğiyle daha genişleterek, tüm Türkleri ve İslamları birleştirmeyi amaçlayarak “Beslediği Büyük Turan Ülküsünü” gerçekleştirmek istemiştir. Fakat Enver Paşa'nın uğruna verdiği “Büyük Amacı”, tüm çabalarına rağmen, bu ideali gerçekleştiremiyor. Hatta ilk başlarda birlikte hareket ettiği Bolşevikler'in gerçek yüzleriyle tanıştıktan sonra yollarını ayırmışlardı. Bolşevikleri, Enver Paşa'nın Türkistan'da yaptıkları başarılı savunma hem yerli halkın bir bayrak altında toplamayı ve onlara İslami hem de Millî Şuurun bilinçlendirmesinden ürküyorlardı. Bolşevikler Enver Paşa'nın gittikçe güçlenmesinden korkarak sonunda ölüme mahkum etmiştir.

Kaynaklar

1. Masayuki Yamauchi, Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995. – 352 s.
2. Emir Şekip Arslan, Sürgünde Üç Ölüm, Çev: Aziz Akpınarlı, Haz: Ömer Hakan Özalp, Truva Yayınları, İstanbul 2004. – 160 s.
3. Erol Cihangir, Emir Şekib Aslan ve şehid-i muhterem Enver Paşa, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul 2005. – 160 s.
4. Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, Remzi Kitabevi, III. Cilt, 6. Baskı, İstanbul 2000. – 660 s.
5. Nevzat Kösoğlu, Enver Paşa, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008. – 654 s.
6. Arı İnan, Enver Paşa'nın Özel Mektupları, İmge Kitabevi, Ankara 1997. – 578 s.
7. Nasır Yüceer, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığının Kazanması 1918), 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002. – 201 s.
8. Hasan Babacan, Servet Avşar, Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, Enver Paşa Nasıl Öldürüldü, Bengi Yayınları, İstanbul 2011. – 206 s.
9. Tanin, “Tarihi Mektuplar”, 18 Ekim 1944.
10. Ali Merthan Dündar, Panislamizm'den Büyük Asyacılığa Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006. – 291 s.
11. Hüseyin Cahit Yalçın, İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, Yay Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002. – 461 s.
12. Erdal Aydoğan, “Kliment Yefromoviç Vorosilov'un Türkiye'yi Ziyareti ve Türkiye-Sovyet Rusya İlişkilerine Katkısı”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 39, Mayıs 2007. – 337-357 ss.
13. Chernikov İ.F. V İnteresakh Mira i Dobrososedstva (o sovetosko – tureskikh v 1935 – 1970 gg.), Akademiya Nauk Ukrainnskoi SSR İnstıtut İstorii, İzdatelstva Naukova Dumka, Kiev 1977, s. 3; Mezhdunarodnie Otnoshenia İ Vneshnaia Politika SSSR (1871 – 1957), Haz: Harlamova L.A. Moskova 1957.
14. Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları (21.11.1920 – 02.06.1922), Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955.
15. Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2010. – 536 s.
16. Rossiskii Gosudarstvenni Arhiv Sosyalno Politicheskoi İstorii (RGASPI), f 2, op 2, d 612, s. 5;
17. RGASPI, f 2, op 2, d 386, s. 1.
18. Yavuz Aslan, Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü), Kaynak Yayınları, İstanbul 2007. – 437 s.
19. Mustafa İnç, Doğu Halkları Kurultayı (1920 Bakü), Birharf Yayınları, İstanbul 2007. – 288 s.
20. Süreyya Şehidoğlu, Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Millî Mücadele'ye Sağdan Soldan El koyma Çabaları, (Yayın yeri ve şehir gösterilmemiştir), 1975. – 177 s.
21. Tanin, “Tarihi Mektuplar”, 19 Ekim 1944.
22. Aslan, Yavuz, Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü), Kaynak Yayınları, İstanbul 2007. – 437 s.
23. Ahmet Cevdet Emre, “1920 Moskova'sında Türk Komünistler”, Tarih Dünyası, Sayı 2, 1 Ocak, 1965. – 131-258 ss.
24. Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkânı, Yay Haz: Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010. – 344 s.
25. Türkkiye Ataöv, “1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı”, 1968 Sayı: 1 Cilt, 29 – 43-51 ss.
26. Tarık Zafer Tunaya, Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeler II), Cumhuriyet Armağanı, 2000. – 128 s.
27. Nermin Menemencioglu, “Enver Paşa ve Doğu Halkları Kurultayı”, Tarih ve Toplum, Nisan, 15 Cilt, Sayı 88, İstanbul 1991. – 395 s.

References

1. Masayuki Yamauchi, Hoshnut Olmamış Adam-Enver Pasha Türkiye'den Türkistan'a, Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1995. – 352 s.
2. Emir Şekip Arslan, Sürgünde Uch Ölüm, Çev: Aziz Akpınarlı, Haz: Ömer Hakan Özalp, Truva Yayınları, İstanbul 2004. – 160 s.
3. Erol Cihangir, Emir Şekib Aslan ve şehid-i muhterem Enver Pasha, Doğu Kütüphanesi Yayıncılık, İstanbul 2005. – 160 s.
4. Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Pasha, Remzi Kitabevi, III. Cilt, 6. Baskı, İstanbul 2000. – 660 s.
5. Nevzat Kösoğlu, Enver Pasha, Ötüken Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2008. – 654 s.
6. Arı İnan, Enver Pasha'nın Özel Mektupları, İmge Kitabevi, Ankara 1997. – 578 s.
7. Nasır Yüceer, Birinci Dünya Savashi'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı (Azerbaycan ve Dağıstan'ın Bağımsızlığının Kazanması 1918), 2. Baskı, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002. – 201 s.
8. Hasan Babacan, Servet Avşar, Grigoriy Sergeyeviç Agabekov, Enver Pasha Nasıl Öldürüldü, Bengi Yayınları, İstanbul 2011. – 206 s.
9. Tanin, "Tarihi Mektuplar", 18 Ekim 1944.
10. Ali Merthan Dündar, Panislamizm'den Büyük Asyacığa Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Orta Asya, Ötüken Yayınları, İstanbul 2006. – 291 s.
11. Hüseyin Cahit Yalçın, İttihatçı Liderlerin Gizli Mektupları, Yay Haz: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2002. – 461 s.
12. Erdal Aydoğan, "Kliment Yefromoviç Voroshilov'un Türkiye'yi Ziyareti ve Türkiye-Sovyet Rusya İlişkilerine Katkısı", Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi S 39, Mayıs 2007. – 337-357 ss.
13. Chernikov İ.F. V İnteresakh Mira i Dobrososedstva (o sovetstvo – tureskhiik v 1935 – 1970 gg.), Akedemiya Nauk Ukrainskoi SSR İnstıtut İstorii, İzdatelstva Naukova Dumka, Kiev 1977, s. 3; Mezhdunarodnie Otnoshenia İ Vneshnaia Politika SSSR (1871 – 1957), Haz: Harlamova L.A. Moskova 1957.
14. Ali Fuat Cebesoy, Moskova Hatıraları (21.11.1920 – 02.06.1922), Vatan Neşriyatı, İstanbul 1955.
15. Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim Yayınları, 25. Baskı, İstanbul 2010. – 536 s.
16. Rossiskii Gosudarstvenni Arhiv Sosyalno Politicheskoi İstorii (RGASPI), f 2, op 2, d 612, s. 5;
17. RGASPI, f 2, op 2, d 386, s. 1.
18. Yavuz Aslan, Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü), Kaynak Yayınları, İstanbul 2007. – 437 s.
19. Mustafa İnc, Doğu Halkları Kurultayı (1920 Bakü), Birharf Yayınları, İstanbul 2007. – 288 s.
20. Süreyya Şehidoğlu, Eylül 1920 Bakü Kurultayı ve Milli Mücadele'ye Sağdan Soldan El koyma Chabaları, (Yayın yeri ve şehir gösterilmemiştir), 1975. – 177 s.
21. Tanin, "Tarihi Mektuplar", 19 Ekim 1944.
22. Aslan, Yavuz, Birinci Doğu Halkları Kurultayı (1-7 Eylül 1920 Bakü), Kaynak Yayınları, İstanbul 2007. – 437 s.
23. Ahmet Cevdet Emre, "1920 Moskova'sında Türk Komünistler", Tarih Dünyası, Sayı 2, 1 Ocak, 1965. – 131-258 ss.
24. Kazım Karabekir, İstiklal Harbimizde Enver Pasha ve İttihat ve Terakki Erkânı, Yay Haz: Ziver Öktem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010. – 344 s.
25. Türkkaya Ataöv, "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları Birinci Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı", 1968 **Sayı: 1 Cilt**, 29 – 43-51 ss.
26. Tarık Zafer Tunaya, Bakü 1920 Birinci Doğu Halkları Kurultayı (Belgeler II), Cumhuriyet Armağanı, 2000. – 128 s.
27. Nermin Menemencioglu, "Enver Pasha ve Doğu Halkları Kurultayı", Tarih ve Toplum, Nisan, 15 Cilt, Sayı 88, İstanbul 1991. – 395 s.

МАЗМҰНЫ

Ақынова А.П. ВИЗАНТИЯ ИМПЕРИЯСЫ ЖӘНЕ ҒҰНДАР (IV-V ғғ).....	8
Алмагамбетова А.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫ ШЕТЕЛДІК ЗЕРТТЕУЛЕРДЕ.....	13
Амиров Е.Ш. ЖЕТІСУДЫҢ САҚ-ҮЙСІН КЕЗІНДЕГІ ХАЛЫҒЫНЫҢ ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ШАРУАШЫЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ ТУРАЛЫ (ҚАРАТУМА ҚОРЫМЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША).....	20
Атығаев Н.А. Б.Г. АЯҒАННЫҢ «РАССВЕТЫ И СУМЕРКИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ» КІТАБЫ ТУРАЛЫ.....	27
Атығаев Н.А. ТАҒЫ ДА Б.Г. АЯҒАН КІТАБЫ ТУРАЛЫ.....	40
Ахмади Л. ЮНЕСКО АУҒАНЫСТАНДАҒЫ ӘЛЕМДІК МҰРАЛАРЫН САҚТАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	48
Ашимбаева Ф.Е. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МЕН БАЙЫРҒЫ КӨШПЕНДІЛЕРДІҢ АРАСЫНДАҒЫ САБАҚТАСТЫҚ.....	55
Бисембаева Л.А. ЖЕТІСУ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙ, ОНЫҢ ТҮРҒЫНДАРДЫҢ КҮНДЕЛІКТІ ӨМІРІНЕ ӘСЕРІ: ДЕНСАУЛЫҒЫ, ЕМДЕУ ШАРАЛАРЫ (1867-1917жж). (ВЕРНЫЙ УЕЗИ БОЙЫНША).....	60
Досекеева К.А., Ахатаева К.Б. АЛАШ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ КӨП САЛАЛЫ ҚЫЗМЕТІНІҢ БІР ҚЫРЫ.....	66
Есжанова Н. ҚАЗАҚСТАН ЭЛЕКТРОНДЫ ҮКІМЕТ: ЖҮЗЕГЕ АСЫРЫЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ.....	72
Жандарбек З. ҚАЗАҚ ШЕЖІРЕЛЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУ ЖӘНЕ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ.....	78
Жетпісбай Н.Ы. АБАТ БАЙТАҚ КЕШЕНІНДЕ ЖЕРЛЕНГЕН АДАМДАРДЫ АНЫҚТАУ ТУРАЛЫ.....	105
Игиликова С.И. СҮЙІНБАЙ БИ.....	115
Искакова Ғ.З., Байдавлетова М.Д., Өскенбай М.Ә. ТҮРКІ ҚАҒАНАТТАРЫНДА ҚАЛЫПТАСҚАН ГЕОГРАФИЯЛЫҚ КЕҢІСТІК ТУРАЛЫ ТҮСІНІК.....	119
Касабулатова Г.М. XIX ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙЫ. ТАРИХИ ДЕРЕКТЕРДІҢ БОЙЫНША.....	129
Касабулатова Г.М. РАФАЭЛЬ ПАМПЕЛЛИДІҢ «ТҮРКІСТАНҒА САЯХАТ» ЕҢБЕГІНЕ ҚЫСҚАША ШОЛУ.....	134
Ксенжик Г.Н. Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ – ОТАНДЫҚ КАРТОГРАФИЯ НЕГІЗІН САЛУШЫ.....	138
Қозғамбаева Г.Б. ҚАЗАҚТЫҢ ДӘСТҮРЛІ ҚАРУ – ЖАРАҚТАРЫ.....	146
Құлсариева С.П., Нұрасылова А. БОЛГАРИЯДАҒЫ ТҮРКІ ДИАСПОРАСЫ: ЗЕРТТЕУГЕ ТАЛДАМАЛЫҚ ШОЛУ.....	152
Құрманбаева Г.Қ. МӘШҒҰР ЖҮСІП КӨПЕЙҰЛЫ ҚОЛЖАЗБАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЖЫЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ.....	159
Мейрманова Г.А. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТАМАҚТАНУ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ СҮТТЕН ЖАСАЛҒАН ТАҒАМДАРҒА СИПАТТАМА (САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ).....	165
Мейрманова Г.А. ФАЛЕРИСТИКА ҒЫЛЫМЫ ТУРАЛЫ.....	171
Мұкатаева Л.К., Сұлтанғазы Г.Ж., Нұрбаев Ж.Е. ОРЫС-АҒЫЛШЫН БАСЕКЕЛЕСТІГІ КОНТЕКСТІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН (XVIII-XIXғғ.).....	178
Нұғыманов С. 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АШТЫҚ ЖӘНЕ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫ.....	187

Нұрғазина М. ҚАЗАҚСТАН ҰЛТТЫҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ АЛҒЫ ШАРТТАРЫ МЕН КЕЗЕҢДЕРІН ТАЛДАУ.....	192
Омарова У.А. ЧАМДАРДЫҢ ДІНШІЛДІГІ ЭТНОСЫН САҚТАУ ҚҰРАЛЫ.....	200
Өтепова Г.Е. 1916 ЖЫЛҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ОҚИҒАЛАР ТУРАЛЫ ЖАҢА МҰРАҒАТТЫҚ МАТЕРИАЛДАР.....	209
Өтепова Г. РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ЗАҢНАМАЛЫҚ АКТІЛЕРІ БОЙЫНША ҚАЗАҚСТАН ТЕРРИТОРИЯСЫНДАҒЫ СОТ ЖҮЙЕСІНІҢ ӨЗГЕРІСТЕРІ ЖӨНІНДЕГІ МӘСЕЛЕЛЕР.....	215
Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.К. «ҚЫРҒЫЗДАРДЫҢ (ҚАЗАҚТАРДЫҢ) ЖЕР ПАЙДАЛАНУ МАТЕРИАЛДАРЫ...» - ҚАЗАҚ ШАРУАШЫЛЫҚ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗІ.....	224
Тұрлыбек А.Е., Жұматаева Д.Н. ӘНУАР ПАШАНЫҢ ЭММИГРАЦИЯ ЖӘНЕ БОЛШЕВИКТЕРМЕН ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫ.....	231
Үкібаева Л.Қ. ҚАЗАҚСТАН БАСПАСӨЗІ ЖӘНЕ ҰЛТТЫҚ ТАРИХТАҒЫ АҚТАҢДАҚТАР.....	242
Хайрулдаева А.М. ЗАР ЗАМАН АҚЫНДАРЫ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОРТАЗИЯЛЫҚ ЕЛДЕРМЕН ҚАРЫМ- ҚАТЫНАСТАРЫ.....	247

СОДЕРЖАНИЕ

Акынова А.П. ВИЗАНТИЙСКАЯ ИМПЕРИЯ И ГУННЫ (IV-V ВЕК).....	8
Алмагамбетова А.М. ЗАРУБЕЖНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ О ТЮРКСКИХ НАРОДАХ КАЗАХСТАНА.....	13
Амиров Е.Ш. О ВОЕННОМ ДЕЛЕ И ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СПЕЦИФИКЕ НАСЕЛЕНИЯ ЖЕТЫСУ В САКО-УСУНЬСКИЙ ПЕРИОД (ПО МАТЕРИАЛАМ МОГИЛЬНИКА КАРАТУМА).....	20
Атыгаев Н.А. О КНИГЕ Б.Г. АЯГАНА «РАССВЕТЫ И СУМЕРКИ КАЗАХСКОЙ СТЕПИ».....	27
Атыгаев Н.А. ЕЩЕ РАЗ О КНИГЕ Б.Г. АЯГАНА.....	40
Ахмади Лаик ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ ВСЕМИРНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО В АФГАНИСТАНЕ.....	48
Ашимбаева Ф.Е. ПРЕЕМСТВЕННОСТИ МЕЖДУ АНТИЧНЫХ КОЧЕВНИКОВ И ПАМЯТНИКОВ В ЭПОХУ БРОНЗЫ В КАЗАХСТАНЕ.....	55
Бисембаева Л.А. СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ В СЕМИРЕЧЕНСКОЙ ОБЛАСТИ, ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ПОВСЕДНЕВНУЮ ЖИЗНЬ НАСЕЛЕНИЯ: ЗДОРОВЬЯ, ПУТИ ЛЕЧЕНИЯ (1867-1917). (ПО ВЕРНЕНСКОМУ УЕЗДУ).....	60
Досекеева К.А., Ахатаева К.Б. ОДНО ИЗ НАПРАВЛЕНИЙ МНОГОПРОФИЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ.....	66
Есжанова Н. ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО В КАЗАХСТАНЕ: РЕАЛИЗАЦИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ.....	72
Жандарбек З. ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ФОРМИРОВАНИЕ КАЗАХСКОЙ ГЕНЕАЛОГИИ.....	78
Жетписбай Н.Ы. К ВОПРОСУ ОБ ИДЕНТИФИКАЦИИ ПОГРЕБЕННЫХ В КОМПЛЕКСЕ АБАТ БАЙТАК.....	105
Игиликова С.И. СУЮНБАЙ БИ.....	115
Искакова Г.З., Байдавлетов М.Д., Оскенбай М.А. ПРЕДСТАВЛЕНИЕ О ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ СРЕДЕ В ТЮРКСКОМ КАГАНАТЕ.....	119
Касабулатова Г.М. ГЕОГРАФО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ КАЗАХСТАНА В XIX В. ПО ИСТОРИЧЕСКИМ ИСТОЧНИКАМ.....	129
Касабулатова Г.М. КРАТКИЙ ОБЗОР КНИГИ РАФАЭЛЯ ПАМПЕЛЛИЯ «ПУТЕШЕСТВИЕ ПО ТУРКЕСТАНУ».....	134
Ксенжик Г.Н. Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ – ОСНОВОПОЛОЖНИК ОТЕЧЕСТВЕННОЙ КАРТОГРАФИИ.....	138
Козгамбаева Г.Б. ТРАДИЦИОННОЕ ОРУЖИЕ КАЗАХОВ.....	146
Кульсариева С.П., Нурасилова А. ТУРЕЦКАЯ ДИАСПОРА БОЛГАРИИ: АНАЛИТИЧЕСКИЙ ОБЗОР ИССЛЕДОВАНИЙ.....	152
Курманбаева Г.К. В ЗНАМЕНИТЫХ РУКОПИСЯХ ИОСИФА ПРОБЛЕМА ПАЛОМНИЧЕСТВА.....	159
Мейрманова Г.А. ТРАДИЦИОННОЕ ПИТАНИЕ У КАЗАХОВ И ОСОБЕННОСТИ МОЛОЧНЫХ ИЗДЕЛИЙ (СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ).....	165
Мейрманова Г.А. О НАУКЕ ФАЛЕРИСТИКЕ.....	171
Мукатаева Л.К., Султангазы Г.Ж., Нурбаев Ж.Е. КАЗАХСТАН В КОНТЕКСТЕ РУССКО-АНГЛИЙСКОГО СОПЕРНИЧЕСТВА (XVIII-XIX ВВ.).....	178
Нугыманов С. ГОЛОД В КАЗАХСТАНЕ 1921-1922 ГГ. И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ.....	187

Нургазина М.	
АНАЛИЗ ПРЕДПОСЫЛОК И ЭТАПОВ СТАНОВЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИННОВАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХСТАНА	192
Омарова У.А.	
РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ ЧАМОВ КАК ИНСТРУМЕНТ СОХРАНЕНИЯ ЭТНИЧНОСТИ.....	200
Оттепова Г.Е.	
НОВЫЕ АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О СОБЫТИЯХ 1916 ГОДА В КАЗАХСТАНЕ.....	209
Оттепова Г.Е.	
ВОПРОСЫ ИЗМЕНЕНИЯ СУДЕБНОЙ СИСТЕМЫ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В ЗАКОНОДАТЕЛЬНЫХ АКТАХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	215
Тасилова Н.А., Тойшубекова Ж.К.	
«МАТЕРИАЛЫ ПО КИРГИЗСКОМУ ЗЕМЛЕПОЛЬЗОВАНИЮ...» КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ КАЗАХСКИХ ХОЗЯЙСТВ.....	224
Турлыбек А., Жұматаева Д.Н.	
Эмиграция ЭНВЕРА-ПАШИ И ЕГО ОТНОШЕНИЯ С БОЛЬШЕВИКАМИ.....	231
Укибаева Л.К.	
ПРЕССА КАЗАХСТАНА И БЕЛЫЕ ПЯТНА НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ.....	242
Хайрулдаева А.М.	
ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСТАНА СО СТРАНАМИ ОРФОЗИИ В ТВОРЧЕСТВЕ ЗАР-ЗАМАНСКИХ ПОЭТОВ.....	247

CONTENTS

Akynova A.P. BYZANTINE EMPIRE AND HUNTS (IV-V CENTURY).....	8
Almagambetova A.M. FOREIGN STUDIES ABOUT TURKIC PEOPLES OF KAZAKHSTAN.....	13
Amirov E.Sh. ABOUT MILITARY SCIENCE AND ECONOMIC SPECIFICS OF THE POPULATION OF ZHETYSU DURING THE SAKA-WUSUN PERIOD (ON MATERIALS OF A BURIAL GROUND OF KARATUMA).....	20
Atygaev N.A. ABOUT THE BOOK OF B.G. AYAGAN "DUNRISES AND DUSK OF THE KAZAKH STEPPE".....	27
Atygaev N.A. ONCE AGAIN ABOUT THE BOOK B.G. AYAGANA.....	40
Ahmadi L. PROBLEMS OF CONSERVATION OF WORLD HERITAGE IN AFGHANISTAN UNESCO.....	48
Ashymbaeva F.E. CONTINUITY BETWEEN ANTIQUE NOMADS AND MONUMENTS DURING A BRONZE ERA IN KAZAKHSTAN.....	55
Bissembayeva L. THE SOCIAL SITUATION IN THE REGION SEMIRECHYE, ITS IMPACT ON THE DAILY LIFE OF THE POPULATION: HEALTH, THE WAY OF TREATMENT (1867-1917). (ON THE VERNY UYEZD).....	60
Dosekeeva K.A., Ahataeva K.B. ONE OF DIRECTION OF MULTI-FIELD ACTIVITY OF ALASH INTELLIGENTSIA.....	66
Yeszhanova N. E-GOVERNMENT IN KAZAKHSTAN: REALIZATION AND PROSPECTS.....	72
Zhandarbek Z. THE HISTORY OF ORIGIN AND FORMATION OF THE KAZAKH GENEALOGY.....	78
Zhetpisbay N.Y. ON THE IDENTIFICATION OF PERSONS BURIED IN THE ABAT BAYTAK COMPLEX.....	105
Igilikova S.I. SUYINBAY BI.....	115
Iskakova G.Z., Baydavletova M.D., Oskembay M.A. THE IDEA OF THE GEOGRAPHICAL ENVIRONMENT IN THE TURKIC KHAGANATE.....	119
Kasabulatova G. M. GEOGRAPHICAL AND ECONOMIC POSITION OF KAZAKHSTAN IN THE XIX CENTURY. ACCORDING TO HISTORICAL SOURCES.....	129
Kasabulatova G.M. BRIEF REVIEW OF BOOK RAPHAEL PAMPELLIY «JOURNEY ACROSS TURKESTAN».....	134
Ksenzhik G.N. Ch.Ch. VALIKHANOV – THE FOUNDER OF DOMESTIC CARTOGRAPHY.....	138
Kozgambaeva G.B. TRADITIONAL WEAPON OF KAZAKHS.....	146
Kulsariyeva S.P., Nurasilova A. THE TURKISH DIASPORA IN BULGARIA: AN ANALYTICAL REVIEW OF RESEARCH.....	152
Kurmanbayeva G.K. THE ISSUE OF HAJJ IN THE WRITINGS OF MASHKHUR ZHUSSUP KOPEYULY.....	159
Meirmanova G.A. NUTRITION SYSTEM OF THE KAZAKH PEOPLE AND DESCRIPTION OF DAIRY FOODS (COMPARATIVE ANALYSIS).....	165
Meirmanova G.A. ON THE SCIENCE OF PHALERISTICS.....	171
Mukataeva L.K., Sultangazy G.Zh., Nurbayev Zh. E. KAZAKHSTAN IN THE CONTEXT OF RUSSIAN AND ENGLISH COMPETITION (XVIII-XIX).....	178
Nugymanov S. FAMINE IN KAZAKHSTAN OF 1921-1922 AND THE NATIONAL INTELLIGENTSIA.....	187

Nurtazina M.	
ANALYSIS OF PREREQUISITES AND STAGES FOR THE FORMATION OF THE NATIONAL INNOVATIVE SYSTEM OF KAZAKHSTAN.....	192
Omarova U.A.	
RELIGIOUS IDENTITY CHAM AS A TOOL FOR PRESERVATION OF ETHNICITY.....	200
Otepova G.	
NEW ARCHIVAL MATERIALS ABOUT THE EVENTS OF 1916 IN KAZAKHSTAN.....	209
Otepova G.	
THE ISSUES OF CHANGES IN THE JUDICIAL SYSTEM ON THE TERRITORY OF KAZAKHSTAN IN THE LEGISLATIVE ACTS OF THE RUSSIAN EMPIRE.....	215
Tasylova N., Toyshubekova Zh.	
«MATERIALS ON THE KYRGYZ (KAZAKH) LAND USE» AS THE SOURCE FOR HISTORY OF KAZAKH FARMS.....	224
Turlybek A., Zhumatayeva D.	
IMMIGRATION OF ENVER PASHA AND HIS RELATION WITH BOLSHEVIKS.....	231
Ukibayeva L.K.	
THE MEDIA OF KAZAKHSTAN AND WHITE SPOTS OF THE NATIONAL HISTORY.....	242
Khairuldaeva A.M.	
RELATIONS OF KAZAKHSTAN WITH ORTHOSIA COUNTRIES IN THE WORKS OF ZAR ZAMAN POETS.....	247

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2016. 2(6)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 30.06.2016.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй